

DANUTA CZERSKA (Kraków)

Nowe dzieło o soborach ziemskich w Rosji XVI - XVII

(W związku z pracą L. W. Czerepnina, *Ziemskiye sobory ruskogo gosudarstwa w XVI - XVII ww.*, Moskwa 1978, Izdatielstwo „Nauka”, ss. 417).

Problemy związane z działalnością soborów ziemskich przyciągały od dawna uwagę badaczy. Dowodzi tego szereg monografii i artykułów rosyjskich historyków przedrewolucyjnych. Zainteresowanie to, poza aspektem czysto naukowym, wywołane było w znacznym stopniu również faktem, że badacze ci szukali częstokroć w soborach ziemskich prototypu instytucji przedstawicielskich, wprowadzenie których — ich zdaniem — miało uwarunkować dalszy rozwój ustroju państwowego Rosji w wieku XIX i XX¹. Natomiast w historiografii radzieckiej problemy dotyczące działalności soborów ziemskich przez długi czas pozostawały na marginesie zainteresowań historyków. Wprawdzie poruszano je, ale w pracach ogólniejszego charakteru, przy czym zwracano uwagę raczej na wiek XVII, kiedy instytucja ta była w pełni już ukształtowana. Dopiero artykuł M. N. Tichomirowa, *Sostowno - predstavitielnyje ucziżdzenija (Ziemskiye Sobory) w Rossii XVI w.* opublikowany w 1958 r.², zapoczątkował ożywienie badań nad wczesną fazą działalności soborów ziemskich, tj. nad wiekiem XVI. Niebawem pojawiło się sporo interesujących i cennych artykułów dotyczących tego właśnie zagadnienia (S. O. Szmidta, N. I. Pawlenki, A. A. Zimina, W. I. Koreckiego i in.). W roku 1978 natomiast wydana została monografia wybitnego historyka radzieckiego, Lwa Czerepnina, o soborach ziemskich w Rosji w wie-

¹ L. W. Czerepnin, *Ziemskiye Sobory i utwierżdzenije absolutizma w Rossii*, w: *Absolutizm w Rossii (XVII - XVIII ww.)*, Sbornik statiej k siemidiesiatiletiju so dnia roždienija i sorokapiatiletiju naucznoj i piedagogiczeskoj diejatielnosti B. B. Kafengauza, Moskwa 1964, s. 92.

² M. N. Tichomirow, *Sostowno-predstawitielnyje ucziżdzenija (Ziemskiye Sobory) w Rossii XVI wieka*, „Woprosy Istorii” 1958, nr. 5.

ku XVI i XVII. Jest to praca niesłychanie solidna i sumienna, podobnie zresztą jak wszystkie dotychczasowe prace Czerepnina, której opublikowania niestety nie doczekał się. (Lew Czerepnin zmarł 12 czerwca 1977 r.).

Autor, który już poprzednio w szeregu artykułów zajmował się tą problematyką, w swym ostatnim, bardzo obszernym dziele postawił przed sobą trzy zadania. Pierwsze z nich to odtworzenie obrazu poszczególnych soborów ziemskich, drugie — przesledzenie ewolucji soborów ziemskich jako organów przedstawicielstwa stanowego, zmian ich form i charakteru w związku z rozwojem społeczno-politycznego ustroju Rosji, wreszcie — skonfrontowanie soborów ziemskich z instytucjami stanowo-reprezentacyjnymi w innych krajach Europy w celu wykazania cech wspólnych i odrębnych w ich rozwoju. Praca budzi więc wielkie nadzieje, wydaje się właściwie, że jest to zamknięcie określonego etapu badań nad soborami ziemskimi i w pewnym sensie jest tym faktycznie.

Monografia Czerepnina stanowi udaną próbę omówienia, na podstawie zasady chronologicznej, soborów ziemskich od początku istnienia aż do zaniku ich działalności pod koniec XVII w. Mimo to jednak budzi także pewien niedosyt. Autor bowiem rozsmakował nas w problemach zawartych np. w poszczególnych podrozdziałach zakończenia, takich jak: „Liczba soborów”, „Problemy ich klasyfikacji i periodyzacji”, „Przedstawicielstwo grup stanowych na soborach”, „Sobory i samodzierżawie”, „Sobory i naród”, „Sobory i problemy ideologii feudalnej”, „Sobory i sytuacja międzynarodowa Rosji”. Już same tytuły owych podrozdziałów dowodzą, jak ważne i rozległe problemy zostały poruszone przez Czerepnina. Jednakże na kilkunastu stronicach pracy, które im poświęcił, nie można było rozwinąć, a co więcej — rozwiązać całego ich bogactwa. Niemożliwe było również dokonanie wszechstronnego porównania soborów ziemskich z instytucjami stanowo-reprezentacyjnymi działającymi w innych państwach na niepełnych pięciu stronicach. Dziwne też się może wydawać, że w rozważaniach dotyczących tego zagadnienia Czerepnin posłużył się przykładami zaczerpniętymi z historii odległej Anglii czy Francji, a nie znajdującej się w bezpośrednim sąsiedztwie z Rosją Polski.

Przy omawianiu pracy Czerepnina chciałabym zwrócić uwagę na fakt, że prowadzenie badań nad soborami ziemskimi, zwłaszcza z wieku XVI, jest szczególnie utrudnione. Trudności wynikają stąd, iż w większości przypadków wiadomości ich dotyczące są jedynie fragmentaryczne, ogólnikowe, niejasne i zachowały się głównie w źródłach o charakterze opisowym, zazwyczaj pochodzenia późniejszego. Badania nad historią soborów XVI w. są skomplikowane również z tego względu, że w szesnastowiecznych źródłach w ogóle nie spotyka się terminu „sobór ziemski”. Rzadko zresztą używany był i w wieku XVII. Pod określeniem „sobór” rozumiano każde zgromadzenie w ogóle, zebranie wyższych dostojników

duchownych, jak też narady zwoływane przez władcę w celu omówienia pewnych problemów o charakterze ogólnopaństwowym. Ścisłe ustalenie kiedy w Rosji zebrał się po raz pierwszy sobór ziemski następcza więc wiele trudności i podlega dyskusji właściwie już od czasów N. M. Karamzina, który jako pierwszy z historyków opublikował dane dotyczące zwołania Soboru Ziemskiego za panowania Iwana Groźnego³. W artykule, który ukazał się w 1964 r. Czerepnin aprobuje wyniki badań S. O. Szmidta stwierdził, iż pierwszy Sobór Ziemski został zwołany przez Iwana Groźnego w 1547 r. i stanowił swoistą demonstrację polityczną, mającą na celu zapobieżenie powtórzeniu się wydarzeń z czerwca tegoż roku, kiedy to w Moskwie doszło do wybuchu powstania ludowego⁴. Natomiast w omawianej monografii Czerepnin nie wspomina w ogóle o Soborze z 1547 r. nie podając jednocześnie argumentów, które pozwoliłyby odrzucić hipotezę o zwołaniu pierwszego Soboru Ziemskiego w tym roku.

Praca Czerepnina składa się z dziewięciu rozdziałów, po których następuje zakończenie zawierające wspomniane już rozważania dotyczące ogólnych problemów z zakresu historii soborów ziemskich. W rozdziale I omówiona została dotychczasowa historiografia zagadnienia zarówno rodzima jak i obca wraz z przeglądem stanowisk poszczególnych badaczy oraz źródła stanowiące podstawę badań nad soborami ziemskimi.

W rozdziale II natomiast, autor przedstawił ewolucję organów politycznych państwa moskiewskiego w XIV-XVI w. stwierdzając, iż istnienie związek genetyczny soborów z instytucjami okresu poprzedniego (zjazdy książęce, wiece, narady wojenne), i że proces kształtowania się monarchii stanowo-reprezentacyjnej w Rosji rozpoczął się już pod koniec wieku XV, a więc dużo wcześniej niż pojawiły się sobory ziemskie. Dokładnie omawia Czerepnin (konsekwentnie czyni to zresztą przy przedstawianiu każdego z następnych soborów) obrady Soboru Ziemskiego zwołanego przez Iwana IV w lutym 1549 r., a także Soboru Stągławego z 1551 r. (sobór cerkiewny z udziałem feudałów świeckich) i podkreśla, że oba te sobory stanowiły ważny etap w historii scentralizowanego państwa rosyjskiego. Następnie przedstawione zostały dane odnoszące się do działalności soborów wojskowych i sądowniczych z lat pięćdziesiątych i sześćdziesiątych XVI w. W zakończeniu tego rozdziału Czerepnin zwraca uwagę, że typy soborów były różnorodne, i że nie wszystkie z nich można zaliczyć do kategorii ziemskich. Jednakże soborowa forma rozstrzygania spraw ogólnopaństwowych, jak też wojskowych i sądowych w drugiej połowie XVI w. (u Czerepnina na s. 91 jest „w pierwszej połowie XVI w.”, ale to najwidoczniej pomyłka) zyskała duże znaczenie. Istniała ona i rozwijała się w ramach państwach scentralizowanego sprzy-

³ S. O. Szmidt, *Sobory sieriediny XVI wieku*, „Istorija SSSR”, nr 4, s. 67; tenże, *K istorii Soborow XVI w.*, „Istoričeskie Zapiski”, t. 76, s. 122; M. N. Tichomirow o.c., s. 4.

⁴ L. W. Czerepnin, o.c., s. 95.

jając dalszej centralizacji i rozwojowi monarchii stanowo-reprezentacyjnej w Rosji.

W rozdziale III przedstawiona została działalność soborów ziemskich obradujących w okresie opriczniny i w latach najbliższych po jej zniesieniu. Czerepnin analizuje tu również utwory szesnastowiecznej publicystyki politycznej, w których autorzy podejmowali problemy dotyczące instytucji reprezentacyjnych (dzieła Iwana Pereswietowa, „Oracja cudotwórców walaamskich”, korespondencja Iwana Groźnego z ks. Andrzejem Kurbskim). Sporo miejsca zajmują dociekania, czy ukaz o wprowadzeniu opriczniny został zatwierdzony przez sobór ziemski, jako że wśród historyków istnieją w tej kwestii różnice zdań. Z kolei omówione zostały sobory ziemskie obradujące w latach siedemdziesiątych XVI w. Niestety, jak podkreśla autor, do tego okresu ich działalności zachowała się znikoma liczba źródeł, są one lakoniczne i częstokroć mało zrozumiałe. Dość szeroko przedstawiona została przez Czerepnina sytuacja w państwie i wydarzenia w stolicy bezpośrednio po śmierci Iwana Groźnego w marcu 1584 r. i na tle tych wydarzeń wzrost znaczenia roli soboru ziemskiego. Jak wynika z analizy przeprowadzonej przez Czerepnina, podstawowe problemy rozpatrywane podczas obrad soborów ziemskich zwoływanych w latach sześćdziesiątych i osiemdziesiątych XVI w. dotyczyły zarówno polityki zagranicznej, jak też spraw wewnętrznych. Uczestniczyły w nich osoby duchowne, przedstawiciele różnych warstw feudałów świeckich, a także ludności miejskiej. W okresie tym reprezentanci soborowi powoływani byli przez władzę najwyższą, jednakże rola stanów w życiu politycznym kraju uległa niewątpliwemu wzrostowi.

Rozdział IV poświęcony jest omówieniu soborów ziemskich z okresu wojny domowej i interwencji polsko-szwedzkiej. Rozpoczyna autor od Soboru Ziemskiego z 1598 r., który dokonał wyboru na cara Borysa Godunowa po bezpotomnej śmierci ostatniego władcy z dynastii Rurkowiczów, a następnie przechodzi do panowania Dymitra Samozwańca I. Dane o soborach ziemskich z tego okresu są jednak znikome. Niezbyt jasne jest również, czy wybór Wasyla Szujskiego zatwierdzony został przez sobór ziemski. Najwidoczniej uznano go za pretendenta do tronu na poszerzonym posiedzeniu Dumy bojarskiej, w którym uczestniczyli przedstawiciele szlachty i kupiectwa. Narada ta, zdaniem Czerepnina, była swego rodzaju soborem ziemskim.

Z kolei przedmiotem jego badań są sobory ziemskie z okresu działalności pierwszego i drugiego pospolitego ruszenia oraz Sobór Wyborczy z 1613 r. W tym czasie daje się zauważyć znaczne ożywienie działalności soborów, wzrost ich znaczenia w życiu społecznym. Sobór z 1613 r., który dokonał wyboru na tron moskiewski pierwszego cara z nowej dynastii — Michała Romanowa, był bardziej pełny pod względem reprezentowanych na nim grup społecznych niż poprzednie. Czerepnin pod-

kreśla, iż otworzył on nowy etap w działalności soborów ziemskich, w który wkroczyły jako ukształtowane organy przedstawicielstwa stanowego aktywnie uczestniczące w rozstrzyganiu problemów polityki wewnętrznej i zagranicznej.

Następnie omawia poglądy siedemnastowiecznych publicystów (Palicyna, Timofiejewa, Katyriewa-Rostowskiego) odnoszące się do monarchii stanowo-reprezentacyjnej, a następnie sobory ziemskie z czasów panowania Michała Romanowa (1613-1645), kiedy to zwoływano je często, a działalność stanów i grup stanowych uległa znacznej aktywizacji. Co prawda po 1622 r. przez okres mniej więcej lat dziesięciu sobory nie były zwoływane. Przerwę tę Czerepnin tłumaczy tym, iż wobec ustabilizowanej sytuacji w państwie, władza najwyższa nie odczuwała potrzeby stałego współdziałania stanów przy rozwiązywaniu problemów bieżących. Czyni jednak zastrzeżenie, że mogą zostać odnalezione źródła, które obalą pogląd o owej przerwie w obradach soborów. Zaczęły się one zbierać ponownie na początku lat trzydziestych XVII w., co wiązało się z komplikacjami w sytuacji wewnątrzpolitycznej i pogorszeniem się zewnętrznego położenia Rosji.

W rozdziale VIII Czerepnin przystępuje do skrótego nakreślenia przebiegu powstań miejskich, jakie wstrząsnęły państwem moskiewskim w połowie XVII w. oraz obrad ówczesnych soborów ziemskich. Szczególną uwagę poświęca omówieniu Soboru Ziemskiego z 1648/49 r. zwołanego bezpośrednio po stłumieniu powstania w stolicy. Sobór ten zatwierdził pospiesznie opracowany nowy zwód praw państwa — *Sobornoje Utożenije*, w którego opracowaniu czynnie uczestniczyli reprezentanci soborowi.

Rozdział IX i ostatni zawiera przedstawienie obrad soborów ziemskich z 1651 i 1653 r., kiedy to poruszane były kwestie związane z decyzją władzy najwyższej o przyłączeniu Ukrainy do Rosji. Tutaj też Autor omawia schyłkowy okres działalności soborów przypadający na drugą połowę XVII w. Jako ostatni sobór ziemski Czerepnin wymienia Sobór z 1683-1684 r., który miał zatwierdzić warunki pokoju „wieczystego” z Polską. Stwierdza, że Sobór ten był bezpłodny i nie przyniósł żadnych korzyści dla państwa. Po prostu nastąpiła nowa epoka, wymagająca bardziej operatywnych i giętkich form rozstrzygania różnorodnych problemów. Sobory ziemskie, które w swoim czasie odegrały pozytywną rolę w centralizacji państwa ustąpiły teraz miejsca nowym instytucjom bardziej odpowiadającym zmienionym warunkom życia państwowego. W rozdziale tym Czerepnin przeprowadza także analizę publicystyki politycznej z drugiej połowy XVII i pierwszej połowy XVIII w. dotyczącej działalności soborów ziemskich. Przedmiotem jej są utwory Juraja Kriżanicza *Polityka* i *Księga o niedostatku i bogactwie* Iwana Pososzkowa. Szkoda, że Czerepnin pominął tu znakomite dzieło Grigorija Kotoszyczina *O Rosji za panowania Aleksego Michajłowicza*, w którym

autor również wyraża swe sądy na temat instytucji stanowo-reprezentacyjnych.

W zakończeniu wylicza wszystkie znane sobory ziemskie (57) przy czym zaznacza, iż można przypuszczać, że w rzeczywistości było ich więcej. Podkreśla również, iż niektóre sobory (z 1607, 1610 i 1612 r.) zostały wymienione w jego pracy po raz pierwszy. Daje też własną klasyfikację soborów ziemskich, dzieląc je na cztery grupy: 1) zwołane przez cara, 2) zwołane przez cara z inicjatywy stanów, 3) zwołane przez stany lub z ich inicjatywy pod nieobecność cara, 4) wyborcze.

Z porównania soborów ziemskich z instytucjami stanowo-reprezentacyjnymi państw europejskich wynika — zdaniem Autora — że parlament w Anglii, Stany Generalne we Francji i Niderlandach, Reichstag i landtagi w Niemczech, riksdag w krajach skandynawskich, sejm w Czechach i w Polsce, mimo swych specyficznych odrębności były instytucjami analogicznymi do soborów ziemskich. W Rosji ukształtowanie się monarchii stanowo-reprezentacyjnej nastąpiło później niż w innych krajach Europy. Zdaniem Czerepnina tłumaczyć to można następstwami najazdu mongolskiego i długotrwałego władztwa Ordy nad ziemiami ruskimi. Twierdzi on dalej, iż można przypuszczać, że instytucje stanowo-reprezentacyjne na Rusi powstały już w XIII w., ale proces ich rozwoju został przerwany przez wspomniane czynniki. Mimo szeregu różnic nie ulega jednak dla niego wątpliwości, że schemat ustroju stanowego w Rosji był podobny, jak w innych państwach. Podejście porównawcze, sądzi Czerepnin, pozwoli wykazać jeszcze wiele cech wspólnych dla soborów ziemskich i wymienionych instytucji.

Nie wszystkie problemy dotyczące historii soborów ziemskich, których mnogość poruszył w swej monografii Autor, zostały tu omówione w sposób pełny. Jest to jednak pozycja wielkiej wartości dla badaczy dziejów Rosji i, jak to już stwierdził Juliusz Bardach w artykule poświęconym pamięci Lwa Czerepnina, stanie się ona na długie dziesięciolecia podstawą wiedzy o soborach ziemskich nie tylko w literaturze radzieckiej, ale i światowej⁵.

⁵ J. Bardach, *Lew Czerepnin 1905 - 1977*, CPH, t. XXX, z. 1, 1978, s. 255.